

KÖNYVISMERTETÉSEK—RECENSIONES

ÉVA GARAM, DAS AWARENZEITLICHE GRÄBERFELD VON TISZAFÜRED. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary. Vol. 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 696 p. 257 ábrával, 252 táblával és 3 melléklettel (temetőterkép és szeriációs táblázatok).

Sok várakozás, azaz egy évtizednyi nyomdai átfutás után 1995 végén látott végre napvilágot Garam Évának a tiszafüredi avar kori temetőről írt monográfiája, alighanem az akadémiai Avar Corpus-sorozat harmadik és egyben utolsó köteteként. A kötet pontos keltezését (azaz a kézirat lezárásának dátumát) egyébként az utolsó (233.) jegyzetpontban olvashatjuk: 1985. április!

A temető a maga 1282 sírjával máig a Kárpát-medence legnagyobb sírszámú teljesen feltárt és közzétett avar kori temetője – és valószínű jóideig még az is marad. Mindezek a tények már önmagában etalonná teszik a temetőt a nemzetközi avar kori kutatás számára. Hiába ismerünk ugyanis ennél akár jóval nagyobb sírszámú avar kori temetőket is, ezek egyelőre a legjobb jóindulat ellenére sem lesznek teljesen feltárva és alighanem eddig kiásott részeik publikációjára is évtizedeket kell még várni.

A legnagyobb kiterjedésű avar kori sírmezők egyike a kb. 4000 síros Keszthely-kultúrás Keszthely-dobogói temető, amely részben már Lipp Vilmos ásatai előtt elpusztult, illetve a múzeumba került leletei jóvátehetetlenül összekeveredtek, úgyhogy a temető elemzése jószerevel reménytelen vállalkozás (KISS G.: A keszthelyi dobogói temető. Lipp Vilmos ásata. Zalai Múzeum s.a.). A kiterjedésében kb. 5000 sírosra becsült Budakalászdunaparti és Zamárdi-réti földéki temető kutatása pedig még folyamatban van (PÁSZTOR A.–VIDA T. és BÁRDOS E. ásatai jelentései a RégFüz I. sorozatban).

Egyelőre tehát mint legnagyobb, meg kell elégednünk az avar kor második felére keltezhető tiszafüredi temetővel, jóllehet ebből a Tisza-vidéki temető tanulságaiból a Kárpát-medence egészére nem lehet okvetlenül részletekbe menő általános érvényű következtetést levonni, hiszen területi, néprajzi és egyéb különbségek bőven ismertek már a késő avar korban. A legfontosabb 7–9. századi társadalmi folyamatok azonban e temetőben jól nyomon követhetők. Ekkor érezzük igazán az embertani és állattani feldolgozás hiányát, amelyekre a közeljövőben szintén aligha fog sor kerülni. A lovak vizsgálatát magára vállaló Bökönyi Sándor sajnos váratlanul eltávozott közülünk, az antropológiai leletanyag feldolgozásának elvégzése pedig Lipták Pál előrehaladott kora miatt már nem várható.

A temetőt mindenesetre a már említett teljes feltártság és a nagy sírszám kiválóan alkalmassá tette és teszi az elemzésre. A

szerző ezt lehetőségeihez képest (tíz évvel ezelőtt a computer bevonására akkor még nem volt módja!) maximálisan ki is használta. Bizonyítják ezt a leletelterjedési térképek és a szeriációs új módszerének alkalmazása (lásd: pl. 2. melléklet). Bizonyára lesznek persze akik a jövőben más szempontok alapján a temető elemzésére újra kísérletet tesznek, kérdés azonban milyen eredménnyel zárulnak majd ezek a próbálkozások. Véglegesnek tartható eredmény (ha van egyáltalán ilyen) szerintem csak a természettudományos vizsgálatok teljes lezárása után várható, amely tisztázza pl., hogy egységes-e az embertani anyag és a lóállomány, vagy kimutathatók-e új betelepülők és azok állatai.

A temető feltárása és annak feldolgozása – túl azon, hogy a szerző teljesen érthető módon érzelmileg is erősen kötődik az általa feltárt temetőhöz (Az avarokról és egy ásata hétköznapjairól. in: Az őshazától a Kárpátokig, Bp., 1985. 245–269.) – szakmai életútjára is rányomta bélyegét.

Már csak a temető feltárása – az 1965 és 1972 között tartó, összesen 18 hónapnyi 8 ásatai kampány, a napi 10–12 kiásott temetőkezés (köztük lósírok is!), az összesen feltárt 12 ezer négyzetméternyi terület – kemény, embert próbáló munka volt, amit igazán csak az tud becsülni, aki már próbált hasonlót. Nem lehetett könnyebb az éveken át (1967–1975 között) tartó leltározási és az ezt követő feldolgozási munka sem, amelynek folyamatát Garam Éva bibliográfiáját áttekintve nyomon is tudjuk követni.

Az első ásatai jelentések után, a Tiszai vízlépcső munkálatairól megjelent összefoglaló beszámoló az, ahol először közzétett néhány jellegzetes tiszafüredi leletanyagot tartalmazó táblarajzot (A Tisza II. régészeti leletei. Szolnok, 1973. 28–32.). A temetőről szóló első nagyobb összefoglaló a RégFüz I/26 (1973) 76. oldalán olvasható. A temetőből tételesen először a 186. lósról egyedülálló lelete – egy csontveretes nyereg – került közzétételre: (Avar nyereg Tiszafüredről. ArchÉrt 96 (1969) 83–90), majd a tiszafüredi női viseletre jellemző áttört bronz tarsolykorongokat mutatta be és elemezte a szerző a László Gyula Emlékkönyvben (Spätawarenzeitliche durchbrochene Bronzescheiben. ActaArchHung 32 (1982) 161–180). Kevésbé utóbb összefoglalóan az összes lósról és annak leleteit közölte (Pferdegräber des awarenzeitlichen Gräberfeldes in Tiszafüred. Angaben zu den spätawarenzeitlichen Pferdebestattungen. ARegia 23 (1987) 65–125). Utoljára pedig egy bizánci típusú csüngő préselőmintájának bemutatására került sor (Bizánci típusú csüngő préselőmintája Tiszafüredről. FolArch 41 (1990) 73–86).

A mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseumban őrzött magyarországi avar kori leletekkel kapcsolatban Garam Éva a tiszafüredi temető ezen – akkor még kézíratos – kötet elemzése alapján alapuló összefoglaló bemutatását is elvégezte, még hozzá elemző térképekkel kiegészítve (Die awarenzeitlichen Funde aus Ungarn im Römisch-Germanischen Zentral-

museum. Katalog vor- und frühgeschichtler Altertümer 25. Bonn, 1991).

A temetőhöz tartozó egyik településen feltárt leletanyagot szintén közölte (VIII–IX. századi telepnyom Tiszafüred határában. *ComArchHung* 1981, 137–147). Elképzelhető, hogy ugyanezen temető egy további településének emlékei kerültek elő később a tiszafüredi Morotvaparton (Madaras László: Az avar falu. In: Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32. Szolnok 1991, 227–316).

Túl a már felsorolt előzetes közléseken és tárgyelemzéseken, a temető feldolgozásához a szerzőnek igen sokirányú, az avar korszak második felét érintő áttekintő vizsgálódást kellett elvégeznie. Garam Éva ezirányú céltudatos tevékenysége bibliográfiájából is kiolvasható. Csupán néhány kérdést érintve itt: A lószerszámok kérdéséhez áttekintette az egész Kárpát-medence késő avar lovas temetkezéseit (rövidített változatban: *Pferde- und Reiterbestattungen in der Spätawarenzeit* (8.–9. Jahrhundert). in: *Die Bayern und ihre Nachbarn II.* (Red: Friesinger, H.—Daim, F.) Wien, 1985, 123–128), miután egy önálló típusról már azt megelőzően külön értekezett (A bőcsi késő avar kori lelet és köre. *ArchÉrt* 108 (1981) 34–51). A részben bizánci eredetű tiszafüredi női ékszeranyag vizsgálatát pedig a Nemzeti Múzeum aranytárgyainak vizsgálata és rendszerezése előzte meg (VII. századi aranyékszerek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben. *FolArch* 31 (1980) 157–173; *Spätawarenzeitliche Goldgegenstände im Ungarischen Nationalmuseum.* *FolArch* 35 (1984) 88–109; *Über das awarenzeitliche goldene Agraffenpaar von Dunapataj.* *FolArch* 40 (1989) 137–154), majd annak teljes kiadása következett (*Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum.* *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica I.* Budapest 1993). Az avar kor bizánci eredetű női nyakékszereivel és korongfibuláival külön tanulmányban foglalkozott (*Über den Juwelenkragen von byzantinischen Ursprungs aus Ozora-Tótipusztza.* *WMMÉ* 15 (1990) 147–153; *Über Halsketten, Halsschmucke mit Anhängern und Juwelen kragen byzantinischen Ursprungs aus der Awarenzeit.* *ActaArchHung* 43 (1991) 151–179; *Die awarenzeitlichen Scheibenfibeln.* *ComArchHung* 1993, 99–134). Ám az avar férfisírok egyes fegyvereit is vizsgálta (A Tiszakécske-öbögi avar kori sírok. Adatok az avar kori szabályokhoz és az egyenes, egyélű kardokhoz. *ComArchHung* 1991, 129–166).

A hosszúra nyúlt bevezető után lássuk magát a könyvet!

A vaskos kötet szerkezete teljes egészében az eddigi *Corpus-kötetek* tagolását követi. Az I. fejezetben a leletkörülmények és a lelőhely kerülnek bemutatásra:

A jelenlegi Tiszafüred településtől keletre a Majoros nevű határrészen, a Tisza bal partján egy észak–déli irányú homokháton terül el az 1282 sírt magába foglaló temető, amelynek feltárására a Tisza II. vízlépcső építési munkálataival kapcsolatban 1965 és 1972 között került sor Garam Éva vezetésével. 1976 folyamán szintén ő ásatott a temetőtől mintegy 400 méterre keletre lévő és minden bizonnyal hozzá tartozó avar kori telepnyomban is.

A II. fejezet a sírok és a leletek leírását tartalmazza, közölve a fontosabb sírok rajzait. Az ábrák között találni több férfi övekről, női tarsolyokról, fülbevalókról és gyöngsorról, lószírból lelt nyeregről és kantárról készített részletrajzot is. A rajzokból azonban több is lehetne, hiszen jónéhány hivatkozott temetkezés rajza hiányzik, különösen hiányoznak a részletrajzok az egyes az elemző részben tárgyalt viseleti részleteknél – férfi övek, női övek és tarsolyok stb. esetében – hiszen ezek

segítségével az olvasó számára a viseleti tárgyak jobban rekonstruálhatók lennének. Ezek a hiányok azonban – tudom jól – terjedelmi okokra vezethetők vissza.

A III. fejezetben a tiszafüredi temetőből napvilágra került összesen 1300 temetkezés (köztük 70 lószír) temetkezési szokásainak bemutatására és elemzésére kerül sor. A sírok tájolása szinte kivétel nélkül nagyjából nyugat–kelet, amíg a lószíroké éppen ennek fordítottja, azaz kelet–nyugat. Ezt a képet csak néhány valami ok miatt fordítva tájolt sír és egyetlen egy dél–észak tájolású (idegen?) férfisír színezi. A sírgödörök formája szokásosnak mondható, a tetem méretéhez igazodó lekerékített sarkú téglalap forma, amelyet általában 100–160 cm mélyre ástak, bennük a tetemek túlnyomó többségében kinyújtott testhelyzetben nyugodtak.

A temetkezéseknek legalább ötödrésze volt koporsós. Néhány sírban a lemélyítések alapján lábakon álló koporsók lehettek. A sírok pallókból ácsolt koporsóit legtöbb esetben ácskapocsszerű vaskapcsokkal rögzítették egymáshoz. Néhány sírgödörben a koporsón kívül is lehetett valamilyen faszekeret („Fostengräber”). Több esetben lehetett a nyomokból borbó vagy gyékénybe csavarásra következtetni. Egyetlen férfisírban került elő marhabőrrel letakart koporsó, ami idegen szokás a temető egészét tekintve. A korabeli más avar temetőkhöz hasonlóan itt is előfordultak kettes és többes temetkezések.

A 70 napvilágra került önálló lószír esetében a lovat kelet–nyugati tájolású, a lekerékített sarkú téglalap formájú általában 100–120 cm mély szűk sírgödörökbe temették (jobban mondva préselték bele). Az eltemetett lovak általában felszerelve (nyereg, kantár és ezek tartozékai), és néha felmálházza is (fokos, lándzsa) kerültek sírba, néhány esetben még koporsóba is.

Jellemző a temetőre az ételmellékletek (állatcsont és edény) szinte teljes hiánya. A kevés előkerült állatcsont javarésze alighanem a felszínről került a sírföldbe, de ez a néhány agyagedény egy részéről is feltételezhető. A kevés italmelléklet zömét favödörben tették az elhunytak (elsősorban nők) mellé.

Több sírt még az avar korban kifosztottak, és több jel mutat arra is, hogy rabló szándékon túl néhány sírban a bolygatás a koponyára irányult, tehát a koponyavarázslás szokása bizonyosan ismert volt közöttük, csakúgy mint az üres sírgödörből kikövetkeztethető szimbolikus temetkezés.

A tájékozódást ebben a fejezetben is szemléletes grafikonok és elterjedési térképek segítik.

A IV. fejezetben kerül sor a leletanyag elemzésére és ennek alapján a temető fejlődésének rekonstruálására.

A temető sírjainak csak mintegy 64 százaléka (780 temetkezés) volt felhasználható a pontos kronológia kidolgozására. Ehhez a vizsgálathoz nem lehetett felhasználni a 223 melléklet nélküli sírt, valamint a csak vas leleteket (csat, karika, kés stb.) tartalmazó 265 sírt sem.

Nagy segítség volt viszont a temető kronológiájának kidolgozásához a megfigyelt 93 darab szuperpozíció, amelyet igen jó áttekintő grafikus táblázat is bemutat (82–89. ábra), amivel elkerülhető a leletek hosszadalmas visszakeresése a sírleírásokban vagy a leletláblakon.

Mivel az 1300 temetkezésből származó kb. 10 000 lelet szeriációját computer hiányában a feldolgozás idején nem lehetett elvégezni, a szerző teljesen kézenfekvő módon elsősorban a férfi sírokból előkerült övgarnitúrákat használta fel a temető kronológiájának kidolgozásához. Az egyes övdíszítépeket, hasonlóan a többi ékszer és egyéb tárgytipushoz, típusláblán is bemutatja, ami az egész elemzést könnyen kezelhetővé és igen szemléletesé teszi. Ugyanezt szolgálják az egyes leletelterjedési térképek is.

Néhány ékszertípus esetén a szerző az elemzésbe bujtatva kisebb – tipológiával is alátámasztott – az egész Kárpát-medencére érvényes összefoglaló monográfiát ad, pl. a karikára húzott lemezgömbös fülbevalók, a csillagsüngös fülbevalók, a hajkarikák, a torquesek és a tarsolykorongok esetében.

A tiszafüredi avar csoportra általában jellemző képet elsősorban a női viselet jellegzetességei alapján rajzolhatjuk ki: erre a női viseletre jellemző a felhúzott lemezgömbös fülbevalók, a csillagsüngös fülbevalók és a nyakperec viselete, jellegzetes a derékon viselt hosszú öv, amelynek szíjvége a térdig lelógott és az öv bal oldaláról függő áttört bronz koronggal vagy gyönggyel díszített tarsoly. Szinte teljesen hiányoznak azonban a más avar temetőkre annyira jellemző bronz huzalkarpercecek és különféle gyűrűk, csakúgy mint a mellboglárók stb. A férfisírokban is hiába keressük pl. a hajviseletről áruzkodó varkocsdíszeket. Érdekes az is, hogy nincs nyoma a halotti obolus-adásnak és nyílhegyet is csak két sírban találni, és abból is csak egy darab az avar korra jellemző háromlú típus. Íjat egyetlen egyszer sem raktak sírba.

Az ékszerek és az egyéb tárgyi anyag egy része igazolhatóan bizánci (csatok, a karikára húzott lemezgömbös fülbevalók prototípusai, stílustű stb.) vagy keleti szláv (torques viselet, a csillagdíszes fülbevalók stb.) eredetű.

Az V. kiértékelő fejezetben Garam Éva az övveretek alapján a temető használatának idejét 6 fázisra osztja, ám ezek a periódusok nem okvetlenül jelentenek egyben generációkat is. Pontos leírja az egyes fázisok jellemzőit külön a férfi és a női, valamint a lósírokra, elterjedési térképekkel alátámasztva mondanivalóját.

A temetőben a szerző két bevándorlást különít el – egy 670 körül (második avar hullám) és a 8. század elején egy másikat, amellyel az előzmény nélküli griffes-indás divat feltűnik az ide temetkező közösség hagyatékában. Mindkét fázisban igazolhatóan új tárgytypusok jelennek meg a temetőben. Garam Éva vizsgálatának – egyébként eléggé meggyőző – eredménye szerint ekkoriban a módosabb új népesség (öntött) és az elszegényedő régebbi (lemezes) népesség egymás mellett temetkezik. Ha ez valóban így van, akkor itt igazolva lenne a sokat vitatott külön ún. közép avar fázis léte, amely esetében az utána feltűnő új griffes-indás stílus nem stílusfejlődés eredménye, hanem az egy új népcsoport beköltözésével jelenik meg a Kárpát-medencében. Kérdés persze, hogy mindezt – mármint az új népcsoport megjelenését a tiszafüredi temetőben – az eddig el nem végzett antropológiai vizsgálatok mennyiben támasztanák alá, vagy éppen cáfolnák meg. A felmerülő közép avar probléma eldöntésére azonban még temetők tucait kellene újabb komplex vizsgálat alá vonni. Ráadásul azt is mindenkor figyelembe kell venni, hogy ez a régészeti anyagban tettenérhető változás nem mindenhol ugyanúgy zajlott le, hiszen országrészek, tájegységek, népcsoportok vagy akár egyes közösségek esetében is gyökeres eltérések lehetnek.

A tiszafüredi temető használata Garam Éva vizsgálata alapján a 7. század közepe táján kezdődött el és a 9. század folyamán fejeződött be. A történelmi interpretációt a szerző Bóna Istvánnak a 10 kötetes Magyarország Története első kötetében közreadott véleményével összhangban az alábbiakban hozta összefüggésbe: mivel a sírmező a Hortobágy-árkusi temető vonzáskörében feküdt, annak népessége nyilván a jugrus fennhatósága alá tartozott. Így a tiszafüredi fegyverek feladata lehetett a Tisza Füred-Poroszló-i átkelőjének ellenőrzése. Ugyanők részt vettek a kagán és a jugrus közötti 795-ös harcokban is. 804-ben pedig Krum bolgár kán pusztító hadjárata is érinthette a területet, amelynek nyomán a

9. században tapasztalható elszegényedés elkezdődött. A temető népességének (egyik) települése a temetőtől keletre feküdt.

A honfoglaló magyarok innen néhány száz méterre délnyugatra nyitottak új temetőt maguknak. Eddigre azonban az avarok temetőjüket már régen felhagyták. A kora Árpád-korban pedig már a temető egyes részeire házakat építettek.

A Tiszafüredi avar temetőt tehát kb. 250 évig használták, azaz cca. 8–10 generáció. A lakosság száma – ami használat idején nem volt mindig ugyanakkora – kb. 130–150 fő azaz (15–18 család) lehetett.

A kötet ilyen rövid bemutatása után csupán egy dolgunk maradhat még: szívből gratulálni a szerző kiemelkedő teljesítményéhez!

Kiss Gábor

STUDIEN ZUR METALLINDUSTRIE im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Hrg. von T. Kovács, Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, 1996

A Mozsolics Amália munkássága előtt tisztelgő tanulmánykötet a késő neolitikumtól a korai vaskorig húzódó időszakhoz kapcsolódó írásokat tartalmaz. Noha a publikációk nagyobb része az ünnepezt munkásságához kötődő Kárpát-medence régészeti emlékeivel foglalkozik, e térség kiterjedt kapcsolatrendszeréből adódóan összességükben mégis rendkívül széles – Franciaországtól Oroszorszáig húzódó – területet fognak át.

Mozsolics Amália kutatásainak gerincét a bronzkori fémművesség vizsgálata jelentette és ez a tiszteletére itt közreadott írásokban is tükröződik, hisz a 28 közzétett tanulmány közül mindössze egyetlen az, amely nem érinti a metallurgia kérdéskörét.

A kötet szerkesztőjének előszava után Kőszegi Frigyes foglalja össze Mozsolics Amália hosszú munkásságának főbb állomásait, majd Seleanu Magdalena összeállításában a kutatónő írásainak 1937-től 1992-ig ívelődő bibliográfiáját olvashatjuk.

Az első tanulmányban *Raczky Pál* és szerzőtársai a polgárcsöszhalmi késő neolit tellen előkerült két különleges lelet együttes közlésének kapcsán kísérletet tesznek, ennek az egykor rendkívüli státusszal bíró település jelentőségének a megvilágítására.

A körülötte húzódó horizontális teleptől koncentrikus árokgyűrűkkel és paliszáddal elkülönülő tell sajátos, nem hétköznapi szerepét támasztják alá a belső mag szabályosan rendeződő házainak egyikében előkerült leletegyüttesek. Mind az idolból, miniatűr edényekből, és csipkézett szélű agyagkorongokból, mind a térség legkorábbi metallurgiáját reprezentáló 148 réz és 20 csont gyöngyből álló kis depot rituális céllal való elrejtését a tell más házaiból előkerült hasonló együttesek is bizonyítják. A tell szerkezete és a házakban talált szakrális jelentőséggel, illetve nagy presztízsértékkel bíró tárgyak arra utalnak, hogy ez a terület teljesen elkülönült a körülötte húzódó egyrétegű település mindennapi életétől. A tellen található házak a szerzők szerint nem hétköznapi funkcióval bírnak, hanem a Kárpát-medencében a neolitikum e szakaszában megjelenő szentélyekkel rokon épületek, amelyek itt együttesen egy körülhatárolt szentélykörzetet alkotnak. A szerzők szerint a közeli obszidián lelőhelyek rendkívüli szerepe állhat a hát-